

Szabó Árpád Töhötöm

Törököt fogtam, de nem ereszt...

Megjegyzések Bakos Áron *Név nélkül*: az anonimizálás kérdései az etnográfiai kutatásban c. írásához

Bevezetés helyett: tétova töprengések

Bakos Áron rendkívül fontos kérdésben fogalmazott meg érdekesítő gondolatokat. Ugyan a magyar néprajzi hagyományban – mint ahogy ezt ő is megjegyzi – ez a fajta (ön)reflexivitas kevésbé nyert teret, illetve úgy tűnik, hogy most van kibontakozóban, a kérdést semmiképp nem lehet mellékesnek tekinteni. Én úgy tekintek erre a folyamatra, mint ami része a terepmunka mibenlétére rákérdező és az utóbbi években szintén szerencsésen megszorodó kérdésfelvetéseknek. Az is megtörténhet, hogy a jelenség mögött ott van az az antropologizálódási folyamat, amellyel a kelet-európai nemzeti etnográfikák és az angolszász kulturális antropológia találkozását, kölcsönös egymásra hatását szoktuk leírni. Még az is lehet, hogy ez generációs kérdés (is). Bárhogy is legyen: ezekről a kérdésekről már nem csak az egyetem falai között, nem csak kutatóintézetekben és nem csak módszertani szemináriumokon beszélünk. Első pillantásra a kérdésfelvetés nem több néhány vájt fülű és/vagy ráérő idejét kitölteni akaró szakember belterjes elmélkedésénél. Azt gondolom azonban, hogy ha kellően mélyre ásunk a kérdésben, akkor magunk is rájövünk, hogy itt akár a szakma leglényegéről is szót ejthetünk. Hisz az etnográfianak és a kulturális antropológiának mind a mai napig a terepmunka az egyik fontos ismertetőjegye, amellyel a szakmai identitását el lehet határolni.

Ugyanakkor a történeteknek külön bája, hogy végső jó megoldás a kérdésben – valószínűleg – nincs. Legalábbis nincs egy olyan recept, amelyet bármikor és bármilyen körülmények között használni lehetne. Egy kicsit úgy vagyunk ezzel, mint a terepmunkára való módszertani felkészítéssel (ahol folyamatosan tanítjuk a módszertani lépéseket, de azt is mondjuk, hogy a terepmunka a spontaneitást és a véletlenszerűséget is magában hordozó jelenlétén keresztül tud igazán megvalósulni). Bakos Áron mondatát emelem ki: „S ahogy az adatközlők kiadásának, a nyilvánosságnak való kiszolgáltatásnak, úgy a név elvételének, megváltoztatásának, a személyek adatsorokká változtatásának is rendkívül rossz rezonanciái lehetnek.” Vagyis még egyszer: megoldás nincs, csak két rossz közül választhatunk. Miért beszélünk erről mégis? Erre sokféle válasz létezik, létezhet. Én egyet emelnék ki (még egyszer): azért, mert ezeken a kérdéseken keresztül magáról a tudományunk leglényegéről tudunk mondani valamit, olyan kontextusban, amikor egyrészt a tudomány hitelessége, számonkérhetősége, elszámoltathat-

Szabó Árpád Töhötöm (1975) – néprajzkutató, egyetemi docens, PhD, Babeş–Bolyai Tudományegyetem – Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, arpad.szabo@ubbcluj.ro

tósága merül fel kérdésként (általában is, nem csak az etnográfia vonatkozásában), másrészt pedig egyre inkább afelé haladunk, hogy az érvényességet csak a nagy számok nyelvén, a sokaságra vonatkozó adatokkal, a *big data*-val tartjuk megfogalmazhatónak és fenntarthatónak.¹ A kis világokban dolgozó, személyes, bizalmi kapcsolatra és történetekből építő etnográfianak ebben a versenyzajban nagyon végig kell gondolnia saját szerepét.

Bakos Áron vitaindító tanulmányához a fenti alapvetésekből kiindulva fűzök megjegyzéseket. A hozzászólásom – a nevéhez illően: szólás – a szóbeli megnyilatkozások jellemzőit is magán fogja viselni (olv. nem biztos, hogy teljes mértékben követni fogja az írásbeli szakmaiság útmutatásait). Illetve egy régebbi, írássá nem formált, műhely-konferencián elhangzott előadásom² néhány gondolatát is belefoglalom. Remélem azonban, hogy Bakos Áron vitaindítójával együtt olvasva mégis ad majd fogódzókat a leendő olvasóknak.

Hitelesség

Bakos Áron írásának egyik központi témája Alice Goffman könyve, az azt követő vita és Steven Lubet kritikája. A kritika, mi is érezzük, tudjuk, egyszerre jogos és jogtalan. Egyrésztől jogos, hisz az adatoknak valóban ellenőrizhetőeknek kell lenniük. Másrésztől teljesen jogtalan, mert egy olyan külső keretrendszer felől kérdez rá az etnográfiai munkára, amely keretrendszerbe a mi tudományunk nem fér be. Az etnográfiai kutatás általában nem ismételhető meg, hisz annak – mint fentebb mondtam – erőteljes komponense a térben és időben változó emberi tényező. S noha a módszertanok azt mondják, hogy a terepmunka minősége nem a terepen kötött barátságok számában mérhető, a mély emberi kapcsolatok a hiteles etnográfianak elengedhetetlen feltételei. Azt is mondhatnánk, hogy Steven Lubet nem vette figyelembe a kulturális antropológia alaptételét, a kulturális relativizmust, amelyet ez esetben önreflexív módon magára a tudományunkra alkalmazok: a kulturális antropológiának is megvannak a sajátos belső logikái. Így megérteni is ezen logikák felől lehet és kell. Ebben a kontextusban a hitelesség is más értelmet nyer. Emberi, morális és etikai kérdés inkább, mintsem a számok és adatok nyelvére nyersen lefordítható megközelítés. Az etnográfiai leírás nem jogi dokumentum és nem pörirat, hanem valami egészen szubjektívnek, a részvételnek, az ott- és együttlétnek objektivitásra törekvő megragadása. Vagyis egyfajta ingamozgás a kétféle horizont között, amit még nem tesz érvénytelenné az, ha a települést, a helyszíneket, a történéseket, az egyes személyeket nem tudom pontosan azonosítani, hisz a kis világokban végzett terepmunkának is van mindig mondanivalója az egészről, az egyetemes emberiről. És végső soron – és végtelenül szólva – akár mindegy is, hogy hol rögzítettük az adatokat. Mert az egyediben megbúvó egyetemes emberire, valamilyen (ódivatúan szólva) kulturális szabályszerűségre voltunk kíváncsiak.

¹ Ebben a témában a vitaindító szerzőjével, Bakos Áronnal egy-másfél éve dolgozunk (inkább kisebb, mint nagyobb lendülettel) egy külön tanulmányon.

² Ki viseli a kalapot? *Újabb adatok a hatalom és a néprajztudomány kapcsolatáról*. Elhangzott a *Kutatásmódszertan és adatvédelem. A 21. század kihívásai a társadalomtudományi kutatásokban* c. tanszéki műhely-konferencián 2014. május 9-én.

*

A fentiekben olybá tűnhetett, mintha az anonimizálás mellett törnék lándzsát. Nyilván, tudában vagyok annak, hogy ezzel – legalábbis részben – ellentmondok magamnak, hisz korábban azt mondtam, nincsenek receptek. Az ellentmondást feloldani nem tudom, ezért még egyszer arra hívom fel a figyelmet, hogy a terepmunkának, a feldolgozásnak, a leírásnak megvannak azok a sajátos dinamikái, amik akár az anonimizálást is szükségessé vagy indokolttá tehetik. De a továbbiakban mégis az anonimizálás kérdőjeles volta kapcsán gondolok végig néhány kérdést.

Rites de recherche – az antropológussá válás nehézségeiről

Az alcím analógiája (*rites de passage*), feltételezem, mindenkinek nyilvánvaló. A terepmunkára a kulturális antropológiában úgy tekintünk, mint a (hagyományos) társadalmakban az átmeneti rítusokra: a beavatódás a hosszú távú terepmunkával történik meg. Sok antropológiai leírás, monográfia részletezi a terepen töltött idő hosszúságát, a terepmunka nehézségeit, és mintegy ezzel is érzékelteti a beavatódás nehézségeit. A diskurzusnak része a már-már titkos, senki más által hozzá nem férhető adatok finom sugallása: ott voltam, befogadtak, olyan adatokat kaptam, olyasmikben vettem részt, amihez senki másnak nem lehet hozzáférése. Akár veszélyes, rájuk vagy rám vagy mindenkire nézve terhelő adatokat. És ez megköveteli, hogy helyszíneket, neveket hallgassak el vagy nevezek át. Ugyanakkor sokszor lehet az az érzése az etnográfákat olvasó gyanútlan érdeklődőnek, hogy az anonimizálás egyszerűen a szakmai jártasságot, a beavatottságot, az „ott volt” érzetének a megerősítését hivatott szolgálni, és nem egyéb már-már fölösleges szakmai páváskodásnál vagy hamis tetszelgésnél. Félreértés ne essék: nem vonom kétségbe azt, hogy vannak helyzetek, amikor indokolt az anonimizálás. Arról beszélek, amikor egyfajta belső, szakmai beszédmód részeként, inkább a szakma, semmint a beszélgetőtársak miatt anonimizálunk.

Etnográfia és hatalmi technikák

Érdeemes a kérdést tovább görgetnünk, hisz ha az etnográfia – mint nemzeti néprajz és mint a kulturális antropológia terepmunkamódszere – és a hatalom kapcsolata felől nézzük, akkor a kérdésnek további rétegei bomlanak ki. Az etnográfia és a hatalom viszonyáról három szinten teszek megjegyzéseket röviden: először a terepmunka, másodszor az adatok és ezek értelmezése, harmadszor pedig általában a tágabb kontextusok, a fogalmak megalkotása és alkalmazása vonatkozásában.

A terepmunka · Hagományos értelemben az etnográfus – legyen az a trobriand-iak³ között pözölő Bronisław Malinowski vagy egy somogyi faluban mesét lejegyző Vikár Béla – a nagy fehér/városi/pantallós ember pozíciójába helyezkedik. Ő jött el a távoli terepre, ereszkedett le az

³ A szigetcsoport legnagyobb szigetének neve: Kiriwina. A Trobriand nevet a szigetcsoportot „felfedező” hajó, az *Esperance* (beszédés név!) első tisztjéről, Denis de Trobriand-ról kapta. A hatalmi viszonyokról ez sokat elárul.

egyszerű emberek szintjére, ő irányítja a terepmunkát. Kérdéseket tesz fel, érdekes és érdektelen területeket jelöl ki, kiemel, válogat és homályban hagy. Már a terepmunka szintjén rendszert visz a – sokszor rendezetlennek tekintett – világba. Vagyis egyfajta hatalmat gyakorol, és közben hajlamos megfélemleni arról, noha nem kellene, hogy a terep saját törvényszerűségeit nem mindig lehet módszertanokkal felülírni. Arról már nem is beszélve, hogy a mindenható etnográfus pozíciója rég megingott: azért, mert zárt kapukra talál, azért, mert igazodnia kell az emberekhez, azért, mert akár ők lehetnek magasabb társadalmi pozícióban – és sok egyéb ok miatt is. Az emberek többször akarnak élni a kutatottnak nem lenni jogával, mint elsősre gondolnánk.

Adatok és ezek értelmezése • „Az értelem erőtlen a hatalmasra nővő, megsemmisítő, mindent körülfogó valósággal szemben” – írja Witold Gombrowicz a *Kozmosz* című regényében. S noha ezt mi, etnográfusok is nagyon jól tudjuk, mégis úgy teszünk, mintha hatalmunk lenne e bonyolult valóság fölött. Az adatok értelmezése során folytatjuk azt, amit a terepen elkezdünk: válogatunk, rendezünk, értelmezési keretekhez rendelünk hozzá szavakat, képeket, jelenségeket. Aztán tovább megyünk: tárgyiasítunk, kontextusba helyezünk, kiemelünk, átnevezünk és elnémitünk szereplőket. Monogramokat, álneveket, fantázianeveket adunk és használunk, és a teremtés álságos fényében fürdünk. Archiválunk és adatbázisokat hozunk létre, információkat, képeket, szövegeket gyűjtünk személyekről és helyszínekről, és ezek között igyekszünk kapcsolatot teremteni. Már-már titkosszolgálati módszerekkel dolgozunk. És kevésszer tesszük fel a kérdést: kiről beszél az értelmezés? Róluk vagy rólunk?

Fogalmak • Minden valamire való tudomány sajátos fogalomkészlettel és fogalomhasználattal operál. Nincs ez másként az etnográfia esetében sem – még ha sok fogalmunk (mint amilyen maga a kultúra például) nagyon is képlékeny. A fogalomalkotás és fogalomhasználat önmagában hatalmi technika, hisz olyan nyelvre fordít le egy sajátos (émikus) világlátást, amelyet az adott világlátás hordozói nem is értenének.⁴ Ugyanakkor az etnográfia ráadásul olyan fogalmakkal is operál és/vagy járul hozzá a kidolgozásukhoz, amelyek közvetlenül tartozhatnak a hatalom eszköztárába: a nemzet és a nemzetállam akár közvetlenül is hatalmi formáknak tekinthetők. És – noha a szerepe bizonyos értelemben kérdéses – az etnográfia mégiscsak hozzájárul ezeknek a meghatározásához, a tartalommal való feltöltéséhez. A közösség, a nép, a kultúra, a hagyomány, az érték – további olyan fogalmak lehetnek, amelyeknek a meghatározásában részt veszünk, és amelyek akár a hatalmi térben is megtalálják a helyüket.

Mi következik a fentiekből? Én a sok lehetőség közül egy irányt emelnék ki: tudatosabban kellene bánnunk azokkal a hatalmi pozíciókkal, amelyekbe akarva-akaratlanul behelyezkedünk vagy behelyeztetünk.

A tudások megszerzésének/átadásának demokratikus módja és a szerzőség kérdése

Mindig is foglalkoztatott a kérdés, hogy a tudásokat, amelyekre az etnográfiai munka épül, ki követelheti magának. Az etnográfiai munkák elsöprő többségének címlapja és gerince szerint: a szerző. Ez így is van rendjén, hisz ő a szerző, a szónak mind a *szerzőségi*, mind az *autoritási*

⁴ Persze itt a feszültség szinte feloldhatatlan: mert az émikus nyelven mégsem lehet tudomány művelni.

(= tekintély, hatalom) értelmében. Azonban, ha jobban belegondolunk, nagyon sok etnográfiai munka nem jöhetett volna létre, ha nincsenek mögötte azok a beszélgetőtársak, akiknek tudása, tapasztalata, történetei végül az etnográfiai munkává álltak össze. Nyilván, a szerző segítségével. Ilyenképpen arra a gyakorlatra is rá szoktam csodálkozni, hogy milyen könnyen követeljük magunknak egy-egy könyv szerzőségét – mondjuk, még olyan esetekben is, amikor egyvalaki tudását mutatjuk be egy könyvben. Persze, ez vélet, és eddig sokan nem megyünk el. De ha alaposabban megvizsgáljuk a gyakorlatainkat, akkor láthatóvá válik, hogy a szerzői autoritást már a terepmunka pillanatában magunkhoz ragadjuk, és nem engedjük el az alkotási folyamat legvégén sem. Mi jelölünk ki témákat, mi mondjuk meg, hogy a beszélgetőtársak gondolatainak merrefelé kellene haladniuk, mit érdemes rögzíteni és mit nem, abból mit érdemes lejegyezni és mit nem, mit érdemes archiválni és mit nem, és mit érdemes leközzölni és mit nem. Miközben két fontos tényezőről megfélekedezni látszunk: a tudás végső soron mégis az övék; és ezzel együtt is, sokszor még a nevüket sem vagyunk hajlandók leírni.

Azt gondolom, a tudásszerzés módjait érdemes folyamatosan reflektáltan végiggondolnunk. És ez ráadásul nem is feltétlen új felvetés, hisz ilyenekkel – legalábbis az etnometodológia óta – mindig is próbálkoztunk. És akár a résztvevő megfigyelés, *per definitionem*, is ilyen lehet, ha sikerül kilépnünk a mindentudó, magasabban pozicionált, városi ember szerepéből. Ha igazi párbeszédre törekszünk, és szembesítjük magunkat azokkal a sokszor látens hatalmi technikákkal, amelyekkel élni szoktunk.

Ezekből pedig szinte egyenesen következik, hogy ha a beszélgetőtársakra úgy tekintek, mint akiktől nem vitatom el a nem kutatottnak lenni jogát, akkor ebből értelemszerűen fakad az is, hogy amennyiben mégis kutattam őket, akkor a teljes archoz, névhez, egyéniséghez, személyiséghez való jogukat sem vitatom el. Aminek következő lépése pedig a tudások birtoklása kérdésének és a szerzőségnek a tisztázása.

Leszámolás a naivitással

Aki eddig eljutott az olvasással, és nem tette félre az írást azzal, hogy a szerzője mindenféle badarságot összehord, bosszankodva kiált fel: de hát naivítás abban reménykedni, hogy egy szakma beidegződései ilyen gyökeresen – esetleg: ilyen gyorsan – megváltozzanak. Ennek magam is tudatában vagyok. Mint ahogy annak is, hogy sok esetben az anonimizálás tényleg szükségszerű, és a beszélgetőtársak, a befogadó közeg, adott helyszínek, életvilágok védelmében történik. Vagy egyenesen a beszélgetőtársunk, az interjúalanyunk határozott kérésére. Akkor is azt gondolom, hogy a (naiv) gyakorlatainkat újra kell gondolnunk. Könczei Csilla hívta fel a figyelmünket többször egy ilyen, már-már naiv gyakorlatra: a neveket elhallgatjuk, de az adatközlők fényképét leközzöljük. És ez mutatja a logocentrikus gondolkodásunkat (ha fallogocentrikusat írtam volna, akkor kifejthető lenne belőle visszamenőleg is azoknak a hatalmi gyakorlatoknak egy része, amikről a korábbiakban beszéltem).

*

Bonyhai terepmunkám lezárását követően, amikor a kéziratot dolgoztam, sokat töprengtem azon, hogy leírom-e a falu nevét, vagy pedig anonimizáljak. Korábbi, szórványosan ebből a témából megjelent tanulmányaimban arra is volt példa, hogy álnéven neveztem meg a falut, és a helyszínt is csak hozzávetőlegesen lokalizáltam. Ma már úgy látom: jobbára indokolatlanul. Tehát a fentiekben megfogalmazott kritikáimat magamra is vonatkoztatom és elfogadom. Végül, amikor a nagy kézirat született, akkor úgy döntöttem, hogy leírom a falu nevét. Egyrészt azért is, mert a forrásaim között nem egy olyan volt, amit nem tudtam volna feltüntetni, ha nem vállalom be a néven nevezést. Másrészt azért is, mert azt gondoltam, hogy az ott élők saját életének része, hogy ők pont ott és olyan körülmények között élnek. Persze, a neveket ezzel együtt sem írtam le mindig. Szóval valamilyen reflektálatlan, és félig bátor, félig gyáva utat választottam. Ezzel együtt is örülök annak, hogy – ugyan a fenti döntés miatt néhány részlet kihagyása mellett döntöttem – a bonyhaiak, vagy legalábbis egy részük, sajátjukként tekintenek a könyvre, és úgy kezelik, mint ami róluk szól.

Lezárás: törököt fogtam, de nem ereszt

Az olvasónak olybá tűnhet, hogy a fentiekben csapongó módon érintettem olyan kérdéseket, amelyeknek az anonimizáláshoz vajmi kevés köze van. Elfogadom. A kanyargós út megtétele mégsem volt teljesen indokolatlan: a kérdést én általában véve a hatalmi pozícióink felől olvasom, amire akár Bakos Áron szövege is feljogosít, hisz ő maga is többféle értelemben helyezi bele az általa mondottakat ebbe a hatalmi viszonyokat láttató keretbe. Ez a hatalom – amit akár tudatosítunk, akár nem – döntéshozó helyzetbe hoz bennünket. A döntések mögött pedig jó esetben etikai megfontolások állnak. Vagyis ugyan receptek nincsenek, de azért az etikai vonatkozásokat mindig érdemes szem előtt tartanunk, mert az etnográfus az egyetlen, aki hajlandó közel menni az emberekhez, hajlandó részévé válni ezeknek az életvilágoknak, részt venni ezekben és felszínre hozni mások számára esetleg teljesen elrejtett tudásokat. Ez pedig mérhetetlen emberi és etikai felelőségekkel jár – azoknak minden ellentmondásával. Úgy tűnik, Bakos Áron vitaindítója is ezt a két, a receptek hiányára és az etikai terhekre vonatkozó következtetést tudja levonni, és ha megoldást nem is kínál, de újra felhívja a figyelmünket erre a lényeges problémára.